

Déri Balázs

Egy nagyböjti rezponzorium szövege legendáinkban?*

A közelmúltban több tanulmányban mutattam be, hogy hazai középkori latinságunk néhány, eddig közvetlen bibliai idézetnek vagy közvetlen idézet parafrázisának tartott szöveghelyén a szerzők —saját szövegtudásuknak és a célközönség műveltségének is megfelelően— liturgikus énektételek közvetítésével —ami sokszor azt jelenti: a folyamatos Biblia-olvasásban vagy a bibliai perikópákban szokott (az érett, és különösen a késő középkorban a Vulgatából vett) szövegalakokkal nem egyező változatokból— idézik-költik át a Bibliát. Introitus-, zsolozsmaantifóna, de gyakorlatilag minden liturgikus énekszöveg-műfaj és perikópatípus előfordul a már elemzett vagy az elemzésre váró irodalmi és okleveles anyagban.

Feltűnően kiemelkedni látszanak a zsolozsma rezponzóriumai.¹ Oka lehet ennek a rezponzorium liturgiai és zenei helye, hiszen az adott esetben igen hosszú, zeneileg kopárnak számító recitált felolvasások sorozatában a földolgozó-meditatív szerepű, —ami a zenét illeti— terjedelmes, „dallamos”, nagy ambitusú, melizmatikus, jó előadásban komoly énektudást igénylő, zeneileg és szövegileg a két részre osztottsággal és a visszatéréssel egyedi szerkezetű rezponzóriumok —és ami a szövegüket illeti, igen gyakran különböző bibliai helyekről nagy ügyességgel összeillesztett, új, önálló minőséget jelentő centók— esztétikai, teológiai, lélektani szempontból kiemelkedő pontjai a virrasztó zsolozsmának, s ez jó feltételeket biztosít bevésozásukhoz.²

Megtaláljuk a kedvező emlékezőtechnikai feltételeket a többi liturgikus műfajban is: egy introitus-antifóna az egész mise, sőt az egész liturgikus nap (vasárnap) jelzése s így a polgári időszámítás viszonyítási pontja is lehet.³

* A tanulmány az OTKA K 75457 „Az irodalmi nyilvánosság az antikvitásban” (vez. Déri Balázs) és K 78680 „Középkori pontifikálék Magyarországon” (vez. Földváry Miklós István) pályázatának keretében készült.

¹ Ld. tanulmányaimat: három rezponzóriumtételről (*Audi fili mi disciplinam* CAO-6140, *Domine Pater et Deus*, CAO-6503, *Emitte Domine sapientiam* CAO-6657) az augusztusi matutinumok *Historia Sapientiae* sorozatából: „Három liturgikus tétel Szent István *Intelmeiben*”, *Irodalomtörténeti Közlemények (ItK)* CXIV (2010) 3–16; továbbá *Versa est in luctum cithara mea* (CAO 7846, HJob): „A Kézai-krónika bibliai-liturgikus idézetei”, *Magyar Egyházzene XVIII* (2010/2011) 62.

² Az antifonále olvasókönyvszerű életet is él; abban év közben a rezponzóriumok a törzsanyag.

³ A középkori okleveles gyakorlatról ld. SZENTPÉTERY Imre (szerk.): *Oklevéltani naptár*. Brinckmeier, Grotefend és Knauz művének felhasználásával. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1912. 15. Ld. pl. néhány hely felsorolását a *Magyarországi Középkori Latinság Szótára (Dictionarium Latinitatis Medii Aevi Hungariae)*. Vol. III, D–E. Ed. Iván BORONKAI et Ibolya BELLUS. Argumentum Kiadó—Akadémiai Kiadó, Budapest 1992.) anyagából hatvanadvasárnapról (*dominica Exsurge*): p. 477, col. a, ll. 49–52. A szócikk szerkesztője: SZOVÁK Kornél. Hasonlók történeti művekből is idézhetők: pl. Budai Krónika c. 164 (SRH I. 453): „in dominica Invocavit me” (Qu/d1).

Tömörségükkel, mottójellegükkel a zsolozsmaantifónák⁴ is könnyen rögzülnek az emlékezetben. Az is biztos, hogy a konkrét liturgikus helyhez kötődő bibliai olvasmányok, azok közül is pl. a nagyünnepek,⁵ a szentek közös miséi vagy a gyázmise bibliai perikópái sokkal hamarabb és gyakrabban földidéződnek, mint azok, amelyeket a liturgikus használat nem emel ki.

Az alábbiakban az *Abscondite eleemosynam* rezponzórium (CAO 6012)⁶ parafrazeált idézését igyekszem valószínűsíteni magyar szentek legendáiban.

E tétel a középkori latin liturgiában kiemelkedően fontos időpont, az első nagyböjti vasárnap matutinumának része. E liturgikus alkalmat nem írhatja fölül más, pl. egy szent ünnepe. Egy klerikus műveltségű ember tehát többször (azaz a vasárnap utáni héten is) mint hangzó anyaggal találkozhatott vele, legalább fiatal korában pedig jó eséllyel nem egyszer énekelte. A tétel teljes szövege:

*Abscondite eleemosynam in sinu pauperis (var. -um), et ipsa orat pro vobis (var. nobis) ad Dominum, quia sicut aqua exstinguit ignem, ita eleemosyna exstinguit peccatum. V)*⁷ *Honora Dominum de tua substantia, et de primitiis frugum tuarum da pauperibus. Quia*

A latin szöveg nagyrészt az ószövetségi bölcsességekönyvekből vett cento. Az első két tagmondat forrása Eccli=Sir 29,15. A Vulgata szövege azonban éppen az első (nekünk később fontos) szóban igen eltér:

Conclude eleemosynam in corde pauperis, et haec pro te exorabit ab omni malo.

Az egyházatyák az alamizsnálkodásra buzdítva gyakran idézik ezt a helyet, és pedig olyan szövegváltozatokban, melyek sokkal közelebb állnak a rezponzóriuméhoz (leszámítva a kezdő ige egyes számát). Ezek bizonyosan a Vulgata által terjesztett szövegtől eltérő régi latin fordítások, illetve azok (ma már nem megfeythető mértékben) többé-kevésbé szabad idézetei, pl. Ágostonnál:

*Absconde eleemosynam in corde pauperis, et haec pro te exorabit ad Dominum.*⁸

⁴ Az ELTE Általános Irodalomtudományi Kutatócsoportja 2010. nov. 25-i konferenciáján tartott „Idézet, parafrázis és társaik — valamint az irodalmi nyilvánosság” című előadásomban szóltam a *Sapientia aedificavit* (CAO-4810) antifóna idézéséről Szent Gellértnél.

⁵ Így idézi Kézai Simon (c. 3, *SRH I 142*) az I. könyv, a hun történet legelső mondatának legelejein (*Multifarie multisque modis olim*) H 1,1-t, a karácsonyi nagymise leckéjét. Ld. fentebb, az 1. jz-ben idézett tanulmányomat, 62. — Szent István nagyobb legendája a húsvét utáni 4. vasárnap „*Omne datum optimum*” kezdetű leckéjének (Jc 1,2–12) első mondatával kezdődik (*SRH II. 377*); ezt a Hartvik-féle legenda a Kálmán királyhoz szóló bevezetés után illeszti be (*SRH II. 402*), stb.

⁶ Hely hiányában nem oldom föl a szokott zenetudományi és medievisztikai rövidítéseket.

⁷ Néha a verzus ez: „*Date eleemosynam, dicit Dominus, et omnia munda sunt vobis*”.

⁸ *Sermones*, 11, *Sermo 86* (*De verbis Evangelii Lucae*, cap. XII, 16–21) 3. caput. Hasonló ruspei Fulgentius (szintén észak-afrikai egyházatyja) egy szöveghelye: „*Scriptura nos sancta sic admonet: Absconde eleemosynam in corde pauperis et ipsa exorabit pro te.*” (*Epist. 2.*)

Itt is vannak eltérések a responzórium alapjául föltételezhető Biblia-szövegtől, de az „absconde” és az „ad Dominum” döntő hasonlóságot mutat.

A folytatás, amely a responzórium repetendája (a verzus után ismétlődő mondata), az Eccli=Sir 3,33 Vulgata-változatától újra erősen eltér:

Ignem ardentem exstinguit aqua et eleemosyna resistit peccatis.

Anélkül, hogy máris az ő egyik szövegéből akarnánk származtatni a responzóriumot, nagyon elgondolkodtató együttállást találunk Ágostonnál.⁹ Nem csak hogy egy szó (ita/sic) kivételével a nála idézett Eccli 3,33 szövege pontosan megegyezik a responzóriuméval, hanem a responzórium eddig elemzett két bibliai szöveghelyét egymás mellé helyezi az egyházatya:

Scriptum est: „Sicut aqua exstinguit ignem, sic eleemosyna exstinguit peccatum.” Item scriptum est: „Include eleemosynam in corde pauperis, et ipsa pro te deprecabitur Dominum.”

Ágostonnál itt az *include* közelebb áll a Vulgata *conclude* szavához, s mindenestre ez a szöveghely jól mutatja a számtalan változatban tenyésző korai Bibliafordítások okozta filológiai problémát: nehéz vagy éppen lehetetlen megragadni azt az egyetlen változatot, amely a korai responzórium sorozatok (s természetesen más liturgikus szövegek) bibliai alapszövegének tekinthető. Minden bizonnyal nagyon más lehetett e korban a szöveg szentségének fogalma és így a szerzők szövegkezelése, mint később, a normatív fordítás elterjedése után.

Egy Nagy Szent Leó-idézet egyrészt Eccli 3,33 fenti szövegének változata,¹⁰ másrészt azt a bibliai helyet látjuk benne, amely a liturgikus kéziratok egy részében a responzórium verzusa!¹¹ Egy Arles-i Caesariusnak tulajdonított beszédben¹² pedig pontosan a responzórium szállóigészerű szövegét ismerjük föl: „Sicut aqua exstinguit ignem, ita eleemosyna exstinguit peccatum”.

Mind szállóige-gyűjtemények,¹³ mind az internetes keresés azt mutatják, hogy a középkorban (s utána is) állandóan idézték ezt a lényegében szállóigévé vált mondást, nem is mindig azonosítva, vagy nem helyesen azonosítva —nyilván a később már elterjedt Vulgata-szöveg miatt— annak bibliai eredetét. A frapáns szöveg már a meroving korban megjelenik, de a karoling kortól különösen gyakran idézik e formulát a kegyes célú adományozás megalapozásaként.¹⁴

⁹ XX. sermo (Mt 6,19–21-ről, az alamizsnálkodásról), caput 10. (PL 38,407).

¹⁰ Sermo XX (Dispensationes misericordiae Dei), 3. cap. (PL 54.) A végén: *In eleemosynis enim virtus quaedam est instituta baptismatis, quia „sicut aqua exstinguit ignem, sic eleemosyna peccatum”, et per eundem spiritum dicitur: „Lavamini, mundi estote” (Is 1,16), per quem dicitur: „Date eleemosynam, et omnia munda sunt vobis” (L 11,41).*

¹¹ Ld. a 6. jegyzetben.

¹² Homilia XIII. *De duodecim remissionibus peccatorum.* (PL 67. c. 1075): *Tertia remissio est, eleemosynarum fructus, secundum hoc: Sicut aqua exstinguit ignem, ita eleemosyna exstinguit peccatum.*

¹³ Samuel SINGER (alapító): *Thesaurus proverbiorum medii aevi. Lexikon der Sprichwörter des romanisch-germanischen Mittelalters.* I. Walter de Gruyter, Berlin—New York 1995. 66–67 (s.v. Almosen).

¹⁴ Jérôme BELMON: „*In conscribendis donationibus hic ordo servandus est...*”: *l'écriture des actes de la pratique en Languedoc et en Toulousain (IXe–Xe siècle)*, in Michel ZIMMERMANN (ed.): *Auctor*

Nálunk azonban nem gyakori (egy-egy XIII., ill. XIV. századi okleveles adat van rá a Magyarországi Középkori Latinság Szótára cédulái közt.)

Végül a verzus Példabeszédek könyvéből ered (Prv 3,9), pontosan a Vulgátából ismert alakban, leszámítva a záró „da pauperibus” szerkezetet, amely ismerős a gazdag ifjú példázatából (Mt 19,21, Mc 10,21). (Érdeemes lenne megvizsgálni, hogy a 3–4 összeillesztett szöveg hogyan értelmezi egymást!)

A tétel a magyar (esztergomi) liturgikus gyakorlatban¹⁵ egységesen a második noktturnus harmadik rezponzóriuma (Qu/d1 N2 R3), s a szokott szövegváltozat a „pauperis” és a „nobis”.¹⁶

Első uralkodónk (1070–1080 közé datált) nagyobbik legendájának 12. fejezete¹⁷ hosszabban foglalkozik a szent király irgalmasságával a rászorulókról. Ennek bibliai alapjaként a Mt 5,7 és L 6,38 igehelyeire¹⁸ hivatkozik. Szent István Krisztus szegényeit, sőt magát Krisztust látta a vendégekben, buzgólkodott

... in abscondendis in sinum pauperum eleemosynis ...

A szövegkiadó észleli a bibliai eredetet, ámde nem a rezponzóriumra, hanem közvetlenül Eccli 29,15-ra hivatkozik. Ha nem győzne meg az előbbi szövegelemzés, akkor gondoljuk meg: a régebbi legendát fölhasználó Hartvik¹⁹ (1116 körül) a Mt 5,7 és L 6,38 verseinek idézése után közvetlenül így folytatja:

Item in alio loco: „Sicut aqua exstinguit ignem, ita eleemosyna exstinguit peccatum. (var: peccatum exstinguit).

Kézenfekvő, hogy a régebbi legendában a püspök fölismerte az énekelt tétel szövegét. Nem Bibliát parafrazeál, hanem liturgikus tételt idéz, szó szerint!

A nagyobb Gellért-legendá²⁰ XIV. századi rétegében is leginkább ezt tételvezetjük föl. E legendában, bizonyára fiktív módon, a püspök prédikációjának hallgatói földézik az abban elhangzott, alamizsnára intő szavakat:

Sicut exstinguit aqua ignem, ita eleemosyna exstinguit peccatum.

Patrisztikus prédikáció, liturgikus ének, legenda, szállóige, okleveles formula — a bibliai szöveg közvetítésének alig kibogozható hálóját alkotják. Az intertextualitás kortárs elmélete végre fölfedezhetné legalkalmasabb terepét!

et Auctoritas: *Invention et conformisme dans l'écriture médiévale*. (Mémoires et documents de l'École des Chartres, number 59.) École des Chartres, Paris 2001. 283–320. 298. Uo. Katalóniáról 43. jz.

¹⁵ CAO-ECE, ed. DOBSZAY-KOVÁCS 2004, p. 132, 20280.

¹⁶ Codex Albensis 60^v–61^r, Breviarium Notatum Strigoniense 109^v.

¹⁷ *Vita Sancti Stephani regis*, rec. E. BARTONIEK (SRH II. 376–392), 387.

¹⁸ Ezekkel mint valójában Mindenszentek és a vértanúk, illetve a pünkösdi utáni 4. vasárnap evangéliumi perikópáival más tanulmányaimban tervezek foglalkozni.

¹⁹ *Legenda S. Stephani regis ab Hartvico episcopo concinnata*, rec. E. BARTONIEK (SRH II. 401–440), 439.

²⁰ *De Sancto Gerardo episcopo ...*, rec. E. MADZSAR (SRH II. 480–506), 495.